

Piotr Ostański¹

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Teologiczny

„Maria Magdalena powiedziała do niego po hebrajsku: «rabbuni»” (J 20,16). „Rabbuni” i inne aramejskie określenia odnoszące się do Boga/Chrystusa w greckim tekście Nowego Testamentu

Autor prezentowanego artykułu opublikował w 2015 roku w periodyku „Wrocławski Przegląd Teologiczny” artykuł zatytułowany „Języki używane przez Jezusa na tle sytuacji językowej w rzymskiej Palestynie”². Przybliżył w nim realia językowe na obszarach działalności Jezusa w Palestynie, a w podsumowaniu stwierdził, iż mieszkańcy tych terenów byli często ludźmi trójjęzycznymi: mówili po aramejsku, hebrajsku i grecku³. Trudno jednak dziś rozstrzygnąć definitywnie, jaki był zasięg społeczny i terytorialny tych języków, w jakiej zależności pozostawały do siebie języki hebrajski i aramejski oraz jaką rolę odgrywał w Palestynie język grecki⁴.

¹ Ksiądz Piotr Ostański, ur. 1952, sakrament kapłaństwa 1977 w Poznaniu, kolejno wikariusz, kapelan szpitala wojewódzkiego i proboszcz. Doktorat 1990, habilitacja 2008. Od wielu lat związany z Papieskim Wydziałem Teologicznym w Poznaniu i Wydziałem Teologicznym Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Od 2014 pracuje na stanowisku profesora UAM. Jest współautorem monografii *Księga Dziejów Apostolskich* (1999) i autorem następujących książek: *Piszemy pracę magisterską. Przewodnik metodyczny* (1998; 2003), *Jak Biblia zamieszkała między nami. Dzieje tekstu biblijnego* (2000), *Bibliografia biblistyki polskiej. 1945-1999* (2002), *Objawienie Jezusa Chrystusa. Praktyczny komentarz do Apokalipsy* (2005), *Bibliografia biblistyki polskiej. 2000-2009* (2010), *Wierzę w Boga Ojca wszechmogącego. Kazania katechizmowe* (2014), *Bibliografia biblistyki polskiej. 2010 – 2013/2014* (2015).

² Zob. P. Ostański, *Języki używane przez Jezusa na tle sytuacji językowej w rzymskiej Palestynie*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 23(2015) 2, s. 45-74. W artykule tym czytelnik znajdzie odpowiedzi na wiele pytań i wątpliwości, które mogą się zrodzić podczas lektury niniejszego opracowania.

³ Por. C. Arnould-Béhar, *La Palestine à l'époque romaine*, Paris 2007; A. Tresham, *The languages spoken by Jesus*, „Master's Seminary Journal” 20(2009) 1, s. 93.

⁴ Por. P. Muchowski, *Język codzienny Judei w I i II wieku w świetle rękopisów znad Morza Martwego*, „Scripta Biblica et Orientalia” 2(2010), s. 131.

Wielojęzyczność rzymskiej Palestyny poświadcza wyraźnie i jednoznacznie *titulus culpae* umieszczony przez Piłata na krzyżu Jezusa. Według ewangelisty Jana został on zredagowany aż w trzech językach: *Hebraisti, Rōmaisti, Hellēnisti* („w języku hebrajskim, łacińskim i greckim”; J 19,20). Ten niepozorny szczegół świadczy o złożonej sytuacji językowej w ojczyźnie Jezusa. Uwarunkowania te pozostawiły niewątpliwie ślady w greckim tekście Nowego Testamentu. Badania nad tą kwestią są nie do przecenienia dla właściwego odczytania przesłania biblijnego. Niniejsze opracowanie jest kontynuacją wspomnianego studium, z wyraźnym akcentem na język aramejski.

Jezus jako palestyński Żyd znał niewątpliwie język aramejski i nim się posługiwał⁵. Był to z całą pewnością Jego język ojczysty⁶, w którym nauczał zapewne napotykanych ludzi. Również po aramejsku zaczęto spisywać logia Jezusowe, które najpierw krążyły wśród ludzi w odpisach, a później stały się jednym ze źródeł dla ewangelistów⁷.

Wśród biblistów rodzi się pytanie, czy oryginalnym językiem Nowego Testamentu, a przynajmniej Ewangelii, mógł być język aramejski⁸? Niektórzy uczeni sądzą, iż Ewangelie powstały oryginalnie właśnie po aramejsku, a później zostały przełożone na grekę. Takie opinie są jednak na ogół odosobnione⁹. Dziś uważa się powszechnie, że pisma Nowego Testamentu spisywali po grecku redaktorzy, którzy na co dzień posługiwali się dwoma albo i trzema językami, przy czym ich językiem ojczystym mógł być właśnie aramejski¹⁰.

Nie zachował się żaden starożytny aramejski tekst Ewangelii. Jedyne dziś dostępne najstarsze odpisy Ewangelii są kopiami greckimi. Tym niemniej studia nad ich greczyzną prowadzą do niezwykle interesujących wniosków: język grecki Ewangelii pozostaje pod wyraźnym wpływem języka aramejskiego. Tych wpływów badacze upatrują w:

⁵ R. Por. Bartnicki, *Dzieje głoszenia słowa Bożego. Jezus i najstarszy Kościół*, Kraków 2015, s. 75.

⁶ J. Barr sugeruje, że dla ustalenia ojczystego języka Jezusa należałoby przełożyć Ewangelie z greckiego na aramejski i hebrajski. Ten z tekstów, który okazałby się najbardziej zrozumiały, byłby językiem ojczystym Jezusa. Por. J. Barr, *Which language did Jesus speak? Some remarks of a semitist*, „Bulletin of the John Ryland Library” 53(1970) 1, s. 14-15.

Okazuje się, że przekład tekstu Nowego Testamentu na język hebrajski pozwala wyjaśnić wiele trudnych miejsc. Por. D. Bivin, R. Blizzard, *Understanding the difficult words of Jesus*, Arcadia 1983, s. 79-91; 119-169.

⁷ Por. C. Tuckett, *Q and the history of early Christianity. Studies on Q*, Peabody 1996, s. 88.

⁸ Według rozeznania Papiasza, zacytowanego przez Euzebiusza z Cezarei, „Mateusz uporządkował logia (*synētaxato ta logia*) w języku hebrajskim (*Hebraidi dialektō*), a każdy je tłumaczył (*hermēneusen* – ‘interpretował’) jak potrafił” (Euzebiusz z Cezarei, *Historia Kościelna*, 3,39,16). „Język hebrajski” może, choć nie musi, oznaczać w tym kontekście język aramejski.

⁹ Np. J. Carmignac, *Początki Ewangelii synoptycznych*, Mogilany; Kraków 2009; R. Bartnicki, *Ewangelie synoptyczne*, Warszawa 1996, s. 259-262.

¹⁰ Ta uwaga nie dotyczy ewangelisty Łukasza. Zob. P. Ostański, dz. cyt., s. 51, 54.

– aramejskich nawykach językowych u autorów redagujących teksty po grecku, np. w używaniu nietypowego dla języka greckiego aramejskiego szyku wyrazów w zdaniu (orzeczenie – podmiot – dopełnienie)¹¹;

– obecności skażeń w tekście greckim, które dają się w miarę łatwo wyjaśnić przez odwołania do aramejskiego słownictwa¹²;

– istnieniu zapożyczeń z języka aramejskiego, czyli tzw. arameizmów¹³. Przy wnikliwej obserwacji tekstu okazuje się, że jest ich więcej w tych fragmentach, które przekazują słowa Jezusa niż w partiach narracyjnych¹⁴. Dlatego też uczeni wysuwają przypuszczenie, iż redaktorzy Ewangelii mogli korzystać z pisanych aramejskich źródeł logiów Jezusa i „oprawiać” je w bardziej poprawne (z punktu widzenia języka greckiego) teksty narracyjne¹⁵.

– niezwykle ważnym świadectwem wpływu języka aramejskiego na grecki tekst Ewangelii są aramejskie nazwy pospolite (np. *sikera*, *raka*), wyrażenia i zwroty (np. *'ēlī 'ēlī lāmā 'āzabtānī, talitha koum*) oraz nazwy własne osób (np. *Kēphas*, *Barnabas*) i miejsc (np. *Gethsēmani*, *Gabbatha*), pozostawione w tekście w oryginalnej formie aramejskiej, jedynie w greckiej transkrypcji¹⁶.

¹¹ W językach semickich (w tym w aramejskim) kluczowa jest kolejność słów w zdaniu: „orzeczenie – podmiot – dopełnienie”. Natomiast w języku greckim kolejność wyrazów jest najczęściej inna: „podmiot – orzeczenie – dopełnienie”, choć ten porządek nie jest aż tak krytyczny jak w języku aramejskim, ponieważ greckie słowa (rzeczowniki, przymiotniki, imiesłowy, zaimki) mają końcówki, które wyraźnie wskazują na ich funkcję w zdaniu: mianownik jest przypadkiem podmiotu, dopełniacz wskazuje na dzierżawczość, celownik na dopełnienie dalsze, a biernik – na dopełnienie bliższe. Natomiast w języku aramejskim, w którym nie ma fleksji, porządek słów w zdaniu jest bardzo ważny. Por. <https://www.study-light.org/language-studies/aramaic-thoughts.html?article=212> [dostęp 27.5.2018 r.]. Kilka przykładów porządku semickiego („orzeczenie – podmiot – dopełnienie”) w greckich tekstach Ewangelii: „Gdy Jezus znalazł osiołka...” (J 12,14): *heurōn de ho Iēsoūs onarion*; „uczniowie przystąpili do Jezusa...” (Mt 18,1): *prosēlthon hoi mathētai tō Iēsoū*; „Jezus udał się ze swoimi uczniami do wioski...” (Mk 8,27): *kai exēlthen ho Iēsoūs kai hoi mathētai autoū eis tas kōmas*.

¹² Przykładem może być mało zrozumiały werset Łk 11,41: „Raczej dajcie to, co jest wewnątrz, na jałmużnę, a zaraz wszystko będzie dla was czyste”. W paralelnym miejscu u Mateusza tekst brzmi nieco inaczej: „Oczyść wpięć wewnątrz kubka, żeby i zewnętrzna jego strona stała się czysta” (Mt 23,25). Mateuszowa lekcja tekstu o oczyszczeniu kubka ma zrozumiały sens, a ponadto oba człony tworzą wyraźny paralelizm. Z perspektywy tekstu Mateuszowego widać, iż wersja Łukaszcza jest skażona. Bibliści uważają, że u podłoża trudności tekstu Łukasza leży aramejskie źródło Q, na którym ewangelista prawdopodobnie się oparł. Otóż w aramejszczyźnie istnieją dwa podobne słowa: *zākkāū* („dawać jałmużny”) i *dākkāū* („oczyszczać”). Ewangelista przypuszczalnie źle odczytał oryginalne słowo *dākkāū* i dlatego mylnie przekazał Jezusowy logion. Por. C. Tuckett, dz. cyt., s. 88.

¹³ Uczeni mają sporo problemów z odróżnianiem arameizmów od hebraizmów.

¹⁴ Ta uwaga dotyczy zwłaszcza Ewangelii Janowej.

¹⁵ Por. B. Knox, *The Aramaic background of the Gospels*, „Reformed Theological Review” 6(1947) 2, s. 29.

¹⁶ Por. J. Fitzmyer, *Essays on the Semitic background of the New Testament*, Missoula 1974, s. 93-184; J. Jeremias, *Neutestamentliche Theologie. I. Die Verkündigung Jesu*, Gütersloh 1973, s. 16-19; G. Lohfink, *Jezus z Nazaretu. Czego chciał. Kim był*, Poznań 2012, s. 167.

Przedmiotem niniejszego artykułu będzie analiza aramejskich określeń odnoszących się do Boga i Chrystusa w greckim tekście Nowego Testamentu. Natomiast inne aramejskie słowa pospolite i zwroty językowe, a także nazwy własne (antroponimy i toponimy), wymagają osobnego studium.

Messias

Tłem dla terminu *Messias* jest zwyczaj nanoszenia oliwy na ciało. W starożytności uważano bowiem, iż oliwa, przenikając przez skórę do wnętrza ludzkiego ciała, dawała mu siłę, radość i piękno¹⁷, zaś wylanie jej na głowę w ramach specjalnego rytu przynosiło namaszczanemu siłę i majestat. Hetyci mieli zwyczaj namaszczać swoich królów, faraonowie – urzędników, a Kanaanejczycy – wasali¹⁸.

Również w Izraelu natłuszczenie oliwą było ważnym rytuałem. Autorzy biblijni określali namaszczanego terminem *māšīach*, co zwykle tłumaczono jako „osoba namaszczone w imieniu Boga”, „pomazaniec” albo „mesjasz”. Pierwotnie w Izraelu *māšīach* był tytułem królów (np. Saula – 1 Sm 24,7; Dawida – 2 Sm 19,22; Salomona – 2 Krn 6,42), a także osób pełniących ważne funkcje: arcykapłanów, kapłanów i proroków (Kpł 4,3.5.16; 6,15; 1 Krn 16,22). Namaszczano także przedmioty (np. Arkę Przymierza – Wj 30,26, ołtarz – Wj 40,10 czy kadz do rytualnych obmyć – Wj 40,9).

Określenie *māšīach* zostało użyte w Starym Testamencie 38 razy, i to zawsze w stosunku do osób: 30 razy do królów, 6 razy do arcykapłanów i 2 razy do praocjów, Abrahama, Izaaka i Jakuba (Ps 105,15). Nieco później słowo to nabrało, pod wpływem proroków, znaczenia eschatycznego. Tak bowiem zaczęto określać tajemniczą osobę – wysłannika Jahwe, który miał przynieść ostateczne rozwiązanie problemu zła, grzechu i śmierci w świecie oraz ustanowić nowy ład – królestwo mesjańskie¹⁹.

Greckim odpowiednikiem hebrajskiego terminu *māšīach* jest imiesłów *christos* („namaszczone”), pochodzący od czasownika *chriō* („namaszczać”, „wyznaczam”). W Septuagincie występuje on 43 razy, natomiast w Nowym Testamencie – 529 razy (w tym 379 razy u Pawła), i to zawsze w odniesieniu do

¹⁷ Por. I. de la Potterie, *Namaszczenie*, w: *Słownik teologii biblijnej*, red. X. Léon-Dufour, Poznań 1973, s. 514.

¹⁸ Por. F. Hesse, *Chrio*, w: *Theological dictionary of the New Testament. Abridged in one volume*, Grand Rapids, Mi 1990, s. 1322-1323.

¹⁹ Nurt mesjański przewija się przez karty całej Biblii, zaś oczekiwania Narodu Wybranego w tym względzie raz mają charakter bardziej religijny i duchowy, a kiedy indziej – bardziej doczesny i polityczny. Współczesny bardzo zróżnicowany judaizm trwa w dużej części w oczekiwaniu na przyjście Mesjasza. Chrześcijanie natomiast uznają, że zapowiedzianym Mesjaszem jest Jezus Chrystus. W tym sensie Jezus jest *māšīach*, czyli Wysłannikiem Boga.

Jezusa, zwykle w zwrotach: *ho Christos Iēsous* („Chrystus Jezus”) lub *Iēsous Christos* („Jezus Chrystus”).

Tylko ewangelista Jan, i to dwukrotnie, określił Jezusa oryginalnym semickim słowem *Messias*, ale natychmiast objaśnił ten termin jego greckim odpowiednikiem *Christos*. Pierwszy raz miało to miejsce po spotkaniu Jezusa z Andrzejem. Kiedy później Andrzej z Betsaidy natknął się na swego brata Szymona Piotra, oświadczył mu:

„Znaleźliśmy Mesjasza (*ton Messian*) – to znaczy Chrystusa” (*Christos*; J 1,41)²⁰.

Drugi raz określenie *Messias* padło w rozmowie Jezusa ze Samarytanką. Kobieta oświadczyła (J 4,25): „Wiem, że przyjdzie Mesjasz (*Messias*), zwany Chrystusem (*Christos*)”. Jezus potwierdził jej słowa, oświadczając: „Jestem nim Ja, który z tobą mówię” (J 4,25-26).

Tak więc Jan dwukrotnie posłużył się oryginalnym semickim tytułem Jezusa – *Messias*, a dla czytelników nieznających języka Żydów podał jego grecki odpowiednik – *Christos*. Termin ten występuje w Czwartej Ewangelii 19 razy, w tym 2 razy w zwrocie „Jezus Chrystus” (J 1,17; 17,3). Należy je tłumaczyć jako „Namaszczony”, choć w przypadku Jezusa nie chodzi o fizyczne rozproszanie oleju, ale o namaszczenie i misję duchową.

Użyte przez Jana określenie *Messias* jest transkrypcją albo hebrajskiego określenia *māšīach*²¹, albo też jego aramejskiego odpowiednika *mešichā*²². Jednak nie na hebrajski, ale na aramejski źródłosłów tytułu *Messias* wskazuje zarówno spółgłoskowy schemat słowa, jak również końcowe *-ā*, które odpowiada aramejskiemu imiesłowowi biernemu²³.

Tak więc Janowy tytuł Jezusa – *Messias*, będący źródłem dla greckiego przekładu i odpowiednika *Christos* (a ponadto także nasze polskie określenie „Mesjasz”) ma proveniencję aramejską. Tym samym hebrajski termin *māšīach*, jakkolwiek bardzo bliski, nie jest bezpośrednim źródłem dla tytułu Jezusa w Ewangelii według św. Jana 1,41 i 4,25.

Rabbouni

Zasadniczym rysem działalności Jezusa w czasie Jego publicznej służby było nauczanie. Jezus wykorzystywał każdą okazję, aby nauczać: czynił to w synagogach (np. J 6,59), w świątyni jerozolimskiej (np. Łk 20,1), na łonie natury

²⁰ Cytaty biblijne w przekładzie Biblii Tysiąclecia, wyd. 5.

²¹ Por. np. Dn 9,25.

²² Por. np. Targum do 1 Sm 24,7.

²³ Por. K. Baranowski, *Aramejskie słowa i wyrażenia w grece Nowego Testamentu*, „Symbolae Philologorum Posnaniensium Graecae et Latinae” 26(2016) 2, s. 50.

(np. Mt 13,1-2), w podróży (np. Łk 13,22) i po domach (np. Łk 10,37), z okazji świąt (np. J 8,20), a nawet codziennie (np. Mt 26,55). Nie dziwi więc, że współcześnie Jezusowi uważali Go za nauczyciela. Jezus był tego świadomy i godził się, aby zwracano się do Niego „Nauczycielu”: „Wy Mnie nazywacie «Nauczycielem» (*Didaskalos*) i «Panem», i dobrze mówicie, bo nim jestem” (J 13,13). Ludzie tytułowali Jezusa *rabbi*, czyli dokładnie tak samo, jak innych swoich nauczycieli religijnych (uczonych w Piśmie i faryzeuszów; Mt 23,7-8). W Ewangeliach w 13 miejscach Jezus został nazywany *rabbi*²⁴.

Określenie *rabbi* jest grecką transkrypcją semickiego terminu *rabbî*, które zarówno w języku hebrajskim, jak i aramejskim znaczy to samo²⁵: *rab* to tyle co „wielki” (por. Dn 2,31), zaś końcówka *-î* jest przyrostkiem dzierżawczym pierwszej osoby liczby pojedynczej. Etymologicznie *rabbî* znaczy więc „mój wielki”; określenia tego używano w sensie: „mój pan”, a także jako tytułu, jakim zwracano się do poważnych znawców Biblii i Prawa Mojżeszowego²⁶. Według J 3,2, *rabbi* znaczy *didaskalos*, czyli „nauczyciel”.

Obok określenia *rabbi*, które może mieć pochodzenie zarówno hebrajskie, jak i aramejskie, ewangelisci używają również aramejskiego synonimu tego słowa. Chodzi o tytuł *rabbouni*. W Ewangeli Markowej tak tytułuje Jezusa niewidomy żebrak Bartymeusz:

„Jezus przemówi do niego: «Co chcesz, abym ci uczynił?» Powiedział Mu niewidomy: «Rabbuni» (*Rabbouni*), żebyś przejrzał” (Mk 10,51).

Drugi raz tytuł *Rabbouni* pojawia się w Ewangeli Janowej w dialogu zmar twychwstałego Chrystusa z Marią Magdaleną:

„Jezus rzekł do niej: «Mario! » (*Mariam*). A ona obróciwszy się, powiedziała do Niego po hebrajsku (*Hebraisti*): «Rabbuni» (*Rabbouni*), to znaczy [Mój] Nauczycielu!” (*Didaskale*; J 20,16).

Tytuł Jezusa *Rabbouni* jest grecką transkrypcją semickiego określenia *ribbônî*. Objasnienie dołączone przez ewangelistę: „Maria powiedziała po hebrajsku (*Hebraisti*)” – zdaje się sugerować, że *Rabbouni* jest określeniem pochodzenia hebrajskiego. Musimy jednak pamiętać, że przysłówek *Hebraisti* używany był w Nowym Testamencie nie tylko w sensie ścisłym („hebrajski”), ale także na określenie tego, co nie-greckie: nie-Greków i nie-greckiego języka²⁷.

²⁴ Zob. Mt 26,25.49; Mk 9,5; 11,21; 14,45; J 1,38.49; 3,2.26; 4,31; 6,25; 9,2; 11,8.

²⁵ Por. S. Segert, *The languages of historical Jesus*, „Communio Viatorum” 44(2002) 2, s. 163.

²⁶ Por. K. Baranowski, dz. cyt., s. 51.

²⁷ Por. S. Segert, dz. cyt., s. 163.

Słowo *rabbouni* pochodzi od *ribbôn* („pan”, „mistrz”, „nauczyciel”)²⁸ i występuje w greckich manuskryptach w kilku wariantach²⁹. R. Popowski sugeruje, że *rabbouni* jest formą hiperboliczną użytą zamiast popularnego w Ewangeliach tytułu *rabbi*³⁰. Natomiast K. Baranowski uważa, że *ribbôn* jest aramejskim odpowiednikiem hebrajskiego słowa *rab*, zbudowanym z tego samego rdzenia *r-b-b* z dodatkiem formantu *-ôn*³¹.

Istnieje jednak drobna różnica między aramejskim słowem *ribbônî* a jego grecką transkrypcją. Samogłoska „a” („alfa”) w określeniu *rabbouni* nie ma z pewnością źródła w semickim „i” („chireq”), ale pochodzi raczej od samogłoski „a” („patach”) w słowie *rab*. Natomiast końcowe „i” („jota”) w tytule *rabbouni* odpowiada przyrostkowi dzierżawczemu pierwszej osoby liczby pojedynczej („mój nauczyciel”), analogicznie jak „i” w zakończeniu słowa *rabbi*.

Gdyby ewangelista Jan chciał przekazać dialog zmartwychwstałego Chrystusa z Marią Magdaleną w czystej greczyźnie, musiałby użyć dwóch greckich słów: *Maria* i *Didaskalos*, a gdyby po hebrajsku – słów *Miriam* i *Rabbi*. Tymczasem użył słów aramejskich, *Mariam* i *Rabbouni*. Bibliści sądzą, że stało się tak dlatego, ponieważ starożytny Kościół – kierując się szacunkiem – zachował słowa dialogu z pierwszej chrystofanii po zmartwychwstaniu w najbardziej pierwotnej, oryginalnej wersji, czyli po aramejsku i tak też zapisał je później redaktor. Prawdopodobnie z tego powodu tytułem Jezusa w innych perykopach jest *rabbi*, natomiast w J 20,16 (i z szacunku również w Mk 10,51) *rabbouni*, czyli w ojczystym języku Jezusa. Jan natychmiast przetłumaczył to słowo na język zrozumiały dla czytelników, czyli grecki: „Rabbouni, to znaczy: [Mój] Nauczycielu! (*ho legetai Didaskale*).

Abba

Imieniem własnym Boga w Starym Testamencie było JHWH, które w Biblii hebrajskiej występuje 6828 razy. Izraelici zastępowali je zwykle w mowie, z szacunku dla imienia Bożego (Wj 20,7; Pwt 5,11), słowem *'Ādōnay* („mój Pan”).

²⁸ Końcówka *-ôn* jest podobna do końcówki *-ôn* w takich słowach jak np. *gā'ôn* („świećność”) i *h#āzôn* („widzenie”).

²⁹ *Rabbounei, rabboni, rabbonei, rabbōni*. Por. K. Baranowski, dz. cyt., s. 51.

³⁰ Por. R. Popowski, *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu. Wydanie z pełną lokalizacją greckich haseł, kluczem polsko-greckim oraz indeksem form czasownikowych*, Warszawa 1997, s. 543; por. też: R. Buth, Ch. Pierce, *Hebraisti in ancient texts: Does Hebraisti ever mean “Aramaic”?*, w: *The language environment of first century Judaea*, ed. R. Buth., R. Notley, Leiden 2014, s. 100.

³¹ Por. K. Baranowski, dz. cyt., s. 51; G. Dalman sugeruje, że istniały dwa warianty tego samego słowa aramejskiego, *ribbôn* w dialekcie wschodnim i *rabbôn* (bliższe *rab*) w dialekcie zachodnim języka aramejskiego; por. G. Dalman, *Grammatik des jüdisch-palästinischen Aramäisch nach den Idiomen des palästinischen Talmud, des Onkelostargum und Prophetentargum und der jerusalemische Targume*, Leipzig 1905, s. 176.

Tytuł ten podkreślał raczej autorytet Boga aniżeli Jego bliskość. Bóg Jahwe był Ojcem dla Izraela i ta idea była w Narodzie Wybranym mocno zakorzeniona, niemniej jednak rzadko był On wprost nazywany Ojcem³². Zdarzało się, że autorzy natchnieni porównywali Go do ojca ziemskiego (np. Prz 3,12; Ps 103,13) lub też podkreślali jego ojcowski autorytet (np. Iz 45,9-11; 64,7).

Sytuacja zmieniała się wraz z nadejściem Nowego Testamentu. Praktycznie zaniknęło imię JHWH, natomiast pojawiły się nowe imiona Boga. Jednym z nich było „Ojciec” (*patēr*) jako określenie Ojca Jezusa i Ojca ludzi³³. Jezus wielokrotnie dawał do zrozumienia, że Bóg jest Jego Ojcem w bardzo wyjątkowym i szczególnym znaczeniu, i potwierdzał czyniąc wyraźne rozróżnienie pomiędzy formułami: „mój Ojciec” (np. Mt 7,21; Łk 2,49; 22,29) i „wasz Ojciec” (np. Mt 5,45; Łk 12,32)³⁴.

W Biblii Nowego Testamentu Jezus nazywa zawsze swojego Ojca *patēr* (*ho pater*), z jednym wszakże wyjątkiem, podczas modlitwy w Ogrójcu:

„[...] Jezus mówił: «Abba, Ojcze (*Abba ho patēr*), dla Ciebie wszystko jest możliwe, zabierz ten kielich ode Mnie! Lecz nie to, co Ja chcę, ale to, co Ty [niech się stanie]»” (Mk 14,36).

Abba jest grecką transkrypcją aramejskiego słowa *'abbā'*. Bezpośrednio po nim ewangelista podał, prawdopodobnie ze względu na nieżydowskich czytelników, jego grecki ekwiwalent (*Abba ho patēr*).

Słowo *'abbā'* pochodzi od rzeczownika *'āb* („ojciec”). Końcówka *-ā'* służy w języku aramejskim do budowy wołacza; jednocześnie nadaje ona terminowi *'āb* formę określoną („Ojciec!”; por. *malkā'* w Dn 2,4: „O królu!”)³⁵.

G. Kittel uważa, że terminu *'abbā'* zasadniczo nie używano w kontekście religijnym, ale jedynie w relacjach międzyludzkich i rodzinnych. Gdy niekiedy zdarzało się użyć tego określenia w sensie religijnym, zaraz dołączano dopowiedzenie, że nie chodzi o relacje rodzinne (np. Targum do Hi 34,36n: „*'abbā'*, który jest w niebie”)³⁶.

³² Por. H. Ringgren, *'āb*, w: *Theological dictionary of the Old Testament*, vol. 1, ed. by J. Botterweck, H. Ringgren, Grand Rapids 1974.

³³ Wybrana literatura tematu: J. Kręciło, *Ojcostwo Boga w Biblii*, w: *Tylko służyć. Księga jubileuszowa dedykowana ks. prof. dr. hab. Stanisławowi Urbańskiemu*, t. 2, red. W. Gałązka, Warszawa 2016, s. 31-38; P. Łabuda, *Bóg Ojciec w myśli apostoła Pawła*, w: *Bóg Ojciec*, red. P. Łabuda, Tarnów 2015 (Źródło Wody Żywej, t. 2), s. 125-157; M. Bednarz, *Bóg Ojciec w przekazie czterech Ewangelii*, [w:] *Bóg Ojciec*, red. P. Łabuda, Tarnów 2015 (Źródło Wody Żywej, t. 2), s. 75-123; S. Zarzycki, *Pelnia objawienia się Boga jako Ojca*, „Communio” 35 (2015) I (189), s. 71-96; Góźdz K., *Bóg, Ojciec Jezusa Chrystusa*, w: *Bóg – Ojciec wszystkich*, red. K. Góźdz, J. Lekan, Lublin 1999 (Duszpasterskie Wykłady Akademickie), s. 101-122.

³⁴ Por. P. Ternant, *Ojcowie – Ojciec*, w: *Słownik teologii biblijnej*, dz. cyt., s. 626.

³⁵ W języku hebrajskim wołacz i formę określoną tworzy się przy pomocy rodzajnika określonego *ha-*.

³⁶ Por. G. Kittel, *Abba*, w: *Theological dictionary of the New Testament*, t. 1, ed. by G. Kittel, G. Friedrich, Grand Rapids 1981, s. 5.

Kittel podaje też za Zahnem, iż według Jana Chryzostoma, Teodoretta i Teodora Lektora małe dzieci używały aramejskiej formy wołacza *'abbā'*, kiedy zwracały się do swoich ojców. Tym samym słowo *'abbā'* nabierałoby nowego znaczenia, nie tylko zwykłego „ojcze!”, ale także – niosącego duży ładunek emocjonalny wołania dziecka, pełnego intymności i zażyłości.

W podobnym kierunku zmiierzają uwagi lingwistów, którzy uważają, że aramejskie słowo *'abbā'* może być formą dziecięcego gaworzenia podobnego do greckiego *papa*³⁷. W tym sensie można by *'abbā'* tłumaczyć jako „tatusiu”. Jak jednak powiązać to z faktem, iż u początku słowa *'abbā'* stoi termin *'āb*, a więc tytuł wyrażający respekt i nadawany kapłanom, prorokom, władcom, ojcom rodów i panom?

Jak wspomniano wcześniej, słowa *'abbā'* używano wyłącznie w kontekście świeckim i rodzinnym, a prawie nigdy w religijnym, w odniesieniu do Jahwe. *Novum* Jezusowe polegało na tym, iż zaadaptował On do Boga termin, który dla Jemu współczesnych brzmiał swojsko i nie wprowadzał atmosfery powagi i respektu, ponieważ na co dzień był używany przez dzieci w żydowskiej rodzinie. Innymi słowy, Jezus użył w odniesieniu do Boga prostego języka, takiego, jakim dziecko zwracało się do swojego ojca³⁸.

Ta dziecięca nuta w głosie Jezusa jest wyraźnie obecna w badanym fragmencie Mk 14,36. Jezus zwraca się do swojego Ojca jak dziecko do tatusia prosząc o pomoc i wsparcie: „Abba, Ojcze, dla Ciebie wszystko jest możliwe, zabierz ten kielich ode Mnie! Lecz nie to, co Ja chcę, ale to, co Ty [niech się stanie]”.

W Ewangeliach Jezus zwrócił się do swojego Ojca tylko jeden raz słowem *Abba* (Mk 14,36). Jednak bibliści sądzą, że we wszystkich tych aklamacjach, w których Jezus mówił do Boga *ho patēr*³⁹, *patēr*⁴⁰, *ho patēr mou*⁴¹, albo nawet *patēr hēmōn*⁴², *de facto* używał On słowa *'abbā'*.

Frazę „Abba, Ojcze (*Abba ho patēr*)” powtórzył też dwukrotnie apostoł Paweł. W Liście do Rzymian uzmysławia czytelnikom, iż wszyscy ci, którzy podlegają Prawu, przypominają pełnych lęku niewolników; natomiast ci, którzy przez chrzest wchodzą do rodziny Bożej, wstępują do niej nie jako niewolnicy, ale otrzymują ducha adopcji i przystępują do wspólnoty jako synowie. Instynkt duchowy podpowiada im, aby patrząc na Boga zwracać się do niego po synowsku, „Abba”⁴³:

³⁷ Por. G. Schrenk, *Patēr*, w: *Theological dictionary of the New Testament*, t. 5, dz. cyt., s. 985.

³⁸ Por. G. Kittel, dz. cyt., s. 6.

³⁹ Zob. Mt 11,26; J 5,35.

⁴⁰ Zob. Mt 11,25; Łk 11,2; 23,34; J 11,41; 12,27n; 17,5.

⁴¹ Zob. Mt 26,39.42.

⁴² Zob. Mt 6,9.

⁴³ Por. W. MacDonald, *Komentarz biblijny do Nowego Testamentu*, Jastrzębie Zdrój 2005, s. 456.

„Wszyscy ci, których prowadzi Duch Boży, są synami Bożymi. Nie otrzymaliście przecież ducha niewoli, by się znowu pogrążyć w bojaźni, ale otrzymaliście ducha przybrania za synów, w którym możemy wołać: Abba, Ojcze! (*Abba ho patēr*; Rz 8,14-15).

W drugim fragmencie Listu do Galatów Paweł uświadamia czytelnikom, że niewolnikowi nie wolno tytułować swego pana „ojcze”. Natomiast w kręgu Chrystusa jest inaczej: Duch Święty przybliży wielką godność tym, którzy stali się synami Bożymi i ucy ich, że powinni mówić do Boga „Abba”:

„Na dowód tego, że jesteście synami, Bóg wysłał do serc naszych Ducha Syna swego, który woła: Abba, Ojcze! (*Abba ho patēr*; Ga 4,6).

Uczeni sądzą, że imię Boga *Abba* może stanowić w obu tych Listach reminiscencję liturgiczną i nawiązywać do początku modlitwy „Ojcze nasz”⁴⁴. Zwracają też uwagę, że obecność w tekstach Pawła tytułu, jakim Jezus określał swojego Ojca i zwracał się do Niego, jest świadectwem, iż wspólnota wczesnochrześcijańska zapamiętała słowo *Abba* jako słowo samego Jezusa⁴⁵, a Jego uczniowie zwracając się w taki sposób do Boga upewniają się, że mają udział w synostwie i dziedzictwie swojego Pana.

Obie te perykopy świadczą też, że określanie *Abba*, charakterystyczne tylko dla Jezusa, stało się też wymownym rysem tych, którzy w Niego uwierzyli. Nie chodzi przy tym jedynie o literalny aspekt słowa Jezusa, ale o jego głęboki wydźwięk. Dla Żydów *'abbā'* wskazywało na bliską i zażyłą relację dziecka z Ojcem. Używając tego słowa, Jezus objawia swój prawdziwy związek z Bogiem, a wprowadzając w tę rzeczywistość swoich uczniów – odsłania, Kim jest naprawdę Bóg: nie jest On dalekim Panem egzystującym w swojej niedostępnej transcendencji, ale Kimś niezwykle bliskim⁴⁶.

Tak więc określenie *Abba* jest w istocie podstawowym, najbardziej fundamentalnym słowem prawdy w objawieniu Jezusa, a jednocześnie wyznaniem całego Kościoła. Może na to wskazywać czasownik *krazō* („wołać”) powtarzający się w obu tekstach Pawłowych.

Jezus zaczerpnął prosty, wręcz kolokwialny język z bliskich relacji rodzinnych i używając słowa, które każdego dnia rozlegało się w izraelskich domostwach, bez wahania zastosował je w odniesieniu do swojego Ojca. Mówiąc inaczej, słowem *Abba* Jezus odsłonił swoją uczuciową zażyłość z Ojcem, a jednocześnie niepomniernie skrócił dystans dzielący jego uczniów, dzieci Boga, od Niego samego.

⁴⁴ Por. G. Kittel, dz. cyt., s. 6.

⁴⁵ Uczeni zaliczają słowo *Abba* do *ipssissima verba Iesu*.

⁴⁶ Por. J. Dunn, *Romans 1-8*. Dallas 2002 (Word Biblical Commentary, vol. 38a), s. 453.

Warto nadmienić, iż termin *'abbā'* tworzy aramejskie imię „Barabasz”. *Bar-'abbā'* (w greckiej transkrypcji *Barabbas*) znaczy tyle co „syn ojca” (Mt 27,16).

Podsumowanie

W poważnym studium nad greckim Nowym Testamentem trzeba uwzględnić wielorakie językowe podłoże tekstów biblijnych, ponieważ rzymska Palestyna w I wieku po Chr. była krajem wielu języków. Jednym z nich był język aramejski. W tym języku mówił na co dzień Jezus, po aramejsku zapisywano krążące wśród ludzi Jego logiony i tym też językiem posługiwały się pierwsze wspólnoty chrześcijańskie⁴⁷. Nie dziwi więc, że pisarze biblijni mieli zwyczaj zapisywać greckimi literami nie tylko nazwy osobowe i geograficzne, ale także wyrażenia i słowa pospolite.

Przedmiotem niniejszego opracowania były aramejskie określenia odnoszące się do Boga i do Chrystusa, przekazane w greckim tekście Nowego Testamentu. Są to trzy określenia:

- *Messias* (J 1,41; 4,25); greckim odpowiednikiem jest *Christos*;
- *Rabbouni* (J 20,16; Mk 10,51); greckim odpowiednikiem jest *Didaskale*;
- *Abba* (Mk 14,36; Rz 8,15; Ga 4,6); greckim odpowiednikiem jest *ho patēr*.

To ostatnie określenie różni się znaczeniowo od podanego przez autorów natchnionych greckiego równoważnika. Pochodząc z języka codziennego, w zaskakujący sposób odślania prawdę o Bogu.

Jak wspomniano, w Nowym Testamencie występuje wiele pospolitych słów i wyrażen aramejskich, a także aramejskich antroponimów i toponimów. Wymagają one osobnego opracowania.

“Mary of Magdala said to him in Hebrew, «Rabbouni»” (John 20:16). “Rabbouni” and other Aramaic words referring to the God/Christ in the Greek New Testament

Summary

Everyone who studies the New Testament Bible must take into account its Aramaic background that results from several factors:

- the Aramaic language was very popular in Roman Palestine during the first century A.D.;
- the Aramaic was Jesus’ mother tongue;
- Jesus’ teaching was being recorded in Aramaic and then it circulated among the people;
- the oldest Church consisted of Aramaic speaking communities.

⁴⁷ Por. P. Ostański, dz. cyt., s. 54-55.

It is worth remembering that the New Testament authors, when working on the Greek Gospels, they were following their Aramaic language habits. The effects of them were aramaisms in the Greek texts, Aramaic sentence constructions and even Aramaic words rendered by Greek letters.

The aim of this paper was to investigate the Aramaic words referring to the God/Christ in the Greek text of the New Testament. Three Aramaic words were analysed:

- *Messias* (John 1:41; 4:25); Greek equivalent is *Christos*;
- *Rabbouni* (John 20:16; Mk 10:51); Greek equivalent is *Didaskale*;
- *Abba* (Mk 14:36; Rom 8:15; Gl 4:6); Greek equivalent is *ho patēr*.

The last term is semantically different from its Greek equivalent. Being derived from everyday language, it reveals the truth about God in a surprising way.

Keywords

Aramaic, the Greek New Testament, Messiah, Teacher, Father

Słowa kluczowe

język aramejski, grecki Nowy Testament, Mesjasz, Nauczyciel, Ojciec

Bibliografia

- Baranowski K., *Aramejskie słowa i wyrażenia w grece Nowego Testamentu*, „Symbolae Philologorum Posnaniensium Graecae et Latinae” 26(2016) 2, s. 45-57.
- Buth R., Notley R. (eds.), *The language environment of first century Judaea*, Leiden 2014.
- Chrostowski W., *Sytuacja językowa na terenie Palestyny w epoce przedchrześcijańskiej*, „Przegląd Powszechny” 1985 nr 4, 46-61.
- Eskhult M., *The language of Jesus and related questions. A historical survey*, „Kleine Untersuchungen zur Sprache des Alten Testaments und seiner Umwelt” 15(2013), s. 315-373.
- Fitzmyer J., *The Aramaic language and the study of the New Testament*, „Journal of Biblical Literature” 99(1980) 1, s. 5-21.
- Hurst L., *The neglected role of semantics in the search for the Aramaic words of Jesus*, „Journal for the Study of the New Testament” 28(1986), s. 63-80.
- Kahle P., *Das zur Zeit Jesu in Palästina gesprochene Aramäisch*, „Theologische Rundschau” 17(1949) 3, s. 201-216.
- Knox B., *The Aramaic background of the Gospels*, „Reformed Theological Review” 6(1947) 2, s. 24-29.
- McDaniel Th., *Clarifying New Testament Aramaic names & words and Shem Tob's Hebrew Gospel of Matthew*, Winnewood 2008.
- Montgomery J., *Some aramaisms in the Gospels and Acts*, „Journal of Biblical Literature” 46(1927) 1-2, s. 69-73.
- Muchowski P., *Język codzienny Judei w I i II wieku w świetle rękopisów znad Morza Martwego*, „Scripta Biblica et Orientalia” 2(2010), s. 131-139.
- Muchowski P., *Języki Judei czasów Jezusa w świetle świadectwa rękopisów znad Morza Martwego (na marginesie „Pasji” Mela Gibsona)*, „Biblica et Patristica Thorunensia” 2(2004), s. 156-160.
- Ong H., *The multilingual Jesus and the sociolinguistic world of the New Testament*, Leiden 2016.

- Ostański P., *Języki używane przez Jezusa na tle sytuacji językowej w rzymskiej Palestynie*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny” 23(2015) 2, s. 45-74.
- Segert S., *The languages of historical Jesus*, „Communio Viatorum” 44(2002) 2, s. 161-173.
- Selby G., *The language in which Jesus taught*, „Theology” 86(1983) 711, s. 185-193.
- Spolsky B., *The languages of the Jews. A sociolinguistic history*, Cambridge 2014.
- Szmajdziński M., *Język aramejski. „Lingua franca” starożytnego Bliskiego Wschodu*, w: „*Gloriam praecedat humilitas*” (Prz 15,33). *Księga Pamiątkowa dla Księdza Profesora Antoniego Troniny w 70. rocznicę urodzin*, red. M. Szmajdziński, Częstochowa 2015, s. 737-755.
- Torrey Ch., *The Aramaic of the Gospels*, „Journal of Biblical Literature” 61(1942) 2, s. 71-85.
- Tresham A., *The languages spoken by Jesus*, „Master’s Seminary Journal” 20(2009) 1, s. 71-94.